

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КОПНИХ СУДІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIV–XVIII СТ.

У статті розглянуто значення нормативно-правових актів як форми правового регулювання діяльності копних судів на українських землях, а також їх співвідношення з правовими звичаями. Найбільш важливим серед них були Руське право, Галицька грамота М. Боучанського 1435 р., Судебник Казимира IV Ягелона 1468 р. і статуту Велико-го князівства Литовського 1529 р., 1566 р., 1588 р.

Ключові слова: *нормативно-правовий акт, правовий звичай, копний суд, Руська правда, Литовські статуту.*

В статье рассмотрено значение нормативно-правовых актов как формы правового регулирования деятельности копных судов на украинских землях, а также их соотношение с правовыми обычаями. Наиболее важными среди них были Русская правда, Галицкая грамота М. Боучацкого 1435 г., Судебник Казимира IV Ягелона 1468 г. и Статуты Великого княжества Литовского 1529 г., 1566 г., 1588 г.

Ключевые слова: *нормативно-правовой акт, правовой обычай, копный суд, Русская правда, Литовские статуту.*

In the article the value of normatively-legal acts as forms of the legal adjusting of activity of kopni courts on Ukrainian lands is considered, and also their correlation with legal consuetudes. Most important among them were Rus'ka pravda, Galician deed of M. Bouchacki 1435, Sudebnik of Cassimere IV Yagelon 1468 and Statutes of Great principality of Lithuanian 1529, 1566, 1588.

Key words: *normatively-legal act, legal consuetude, kopnyu court, Rus'ka pravda, Lithuanian statutes.*

У сучасній правовій системі України нормативно-правовий акт є домінуючим джерелом права, як і в інших європейських країнах з континентальною (романо-германською) правовою системою. Проте так було завжди, а нормативно-правовий акт як форма права пройшов складний шлях становлення та розвитку на українських землях, конкуруючи з правовим звичаєм. Копний суд, що був інститутом українського звичаєвого права, значно частіше керувався у своїй діяльності правовими звичаями, проте згодом вагомий вплив щодо нього почали здійснювати нормативно-правові акти.

Назва копного суду походить від давньоруського слова «копити» – збирати, збиратися. Копний суд був громадським юрисдикційним органом сусідського

об'єднання сільських територіальних громад, який здійснював судочинство у цивільних і кримінальних справах, розслідування злочинів, примирення винного з потерпілим та виконував свої рішення на українських і білоруських землях у XIV – XVIII ст. на підставі норм звичаєвого права, що ґрунтувались на національних і релігійних особливостях цих народів і визнавались органами державної влади Польського королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини.

Хоча базовим джерелом правового регулювання діяльності копних судів на українських землях був правовий звичай, держава також інколи здійснювала свій безпосередній вплив на визначення місця та значення копних судів у суспільному житті. Це здійснювалось шляхом прийняття державною владою відповідних нормативно-правових актів. Нормативно-правовий акт – це письмовий документ компетентного органу держави (або уповноваженого нею органу місцевого самоврядування), в якому закріплено забезпечуване нею формально-обов'язкове правило поведінки загального характеру¹. Серед нормативно-правових актів, якими керувались копні суди в своїй діяльності, необхідно виділити насамперед Руську правду, Галицьку грамоту М. Боуцацького 1435 р., Судебник Казимира IV Ягелона 1468 р. та Статути Великого князівства Литовського (1529 р., 1566 р., 1588 р.).

Нині відомо 106 списків Руської правди, складених у XII–XVII ст., які прийнято поділяти на три редакції – Коротку, Розширену та Скорочену². Передусім необхідно звернути увагу на те, що жодна з редакцій Руської правди не містить термінів «копа» та «копний суд», проте, співставивши її правові норми з архівними матеріалами судової практики копних судів на українських землях, стає очевидним, що між ними існував сталий і системний юридичний зв'язок. Це можна пояснити тим, що Руська правда формувалась на основі давньоукраїнського звичаєвого права, а копні суди були українським звичаєво-правовим інститутом.

Руську правду можна вважати кодифікацією звичаєвих норм, але не збіркою звичаєвого права. Звичаєво-правові елементи спостерігаються у тому числі в статтях, що регулювали розслідування злочинів і судочинство. У Короткій редакції Руської правди вплив давньоукраїнського звичаєвого права був більш відчутним, ніж у Розширеній редакції, в якій спостерігається посилення державного впливу на справи членів громади. Проте у Розширеній редакції була збільшена кількість норм звичаєвого походження, які діяли за часів Короткої редакції, але не були письмово зафіксовані у цьому акті³.

Про верв Руська правда згадує у двох випадках: коли знайдено труп, а вбивці не вдалось викрити, адже тоді головучину чи віру платила верв, на території якої було знайдено труп; коли злодія треба було шукати по слідах у межах верви, до якої привели ці сліди. В обох випадках брати участь у розшуку злочинця повинна була верв (спілка сіл). Цей обов'язок територіальної громади як у розшуку злочинця, так і в відповідальності за невивід сліду дає деякі підстави вбачати у цих нормах зародження копного процесу, а саме вервне судочинство в період XI–XIV ст.⁴

Руська правда містила також ряд інших норм, які регулювали копне судочинство: про «заклич або заповідь на торгу», про челядина, який «сховався», про ізвод перед 12 чоловіками (вервний суд), про «свод в город», «свод по землях-конах», «гоненіє слідом з чужими людьми» і «послухи»⁵. Особливо відчутним був вплив Руської правди на порядок здійснення копними судами попереднього розслідування у кримінальних справах. Крім того, варто зазначити, що доказова

система, закріплена в процесуально-правових нормах «Руської Правди», майже у повному обсязі застосовувалась у копному судочинстві XIV–XVIII ст.

Стаття 77 Розширеної редакції Руської правди визначала процедуру гоніння сліду⁶. Порядок виконання цієї процесуальної дії дотримувався та реалізовувався копними судами на стадії гарячої копи. Копний суд гнав слід, тобто проводив розшук, від села до села. Село, яке вивело слід за межі своєї території, вважалось «очищеним» від усяких підозр, зокрема в переховуванні злочинця, тому не несло юридичної відповідальності⁷.

Згідно з Руською правдою та українськими звичаєво-правовими нормами у копному судочинстві функціонувала досить складна система доказів: речові докази, зокрема вкрадена річ («лице»), сліди побоїв, рани, труп вбитої людини, сліди на дорозі тощо; особисте зізнання; покази свідків («видоки», «послуди», «люди»); присяга сторін процесу та свідків; ордалії («муки»), які передбачали випробування водою, залізом або батогами⁸.

Таким чином, Руська правда справила важливий вплив на розвиток копних судів на українських землях. Чимало її норм були покладені в основу правового регулювання процесуального порядку здійснення копного судочинства. Копні суди, які виникли на українських землях у XIV ст., були правонаступниками вервних судів давньоруської епохи, тому на новому етапі розвитку громадське судочинство продовжувало базуватись, у тому числі, на процесуально-правових нормах Руської правди.

Після втрати української державності у XIV ст. розвиток громадського судочинства продовжувався. На українських землях у складі Великого князівства Литовського та Польського Королівства функціонували копні суди, які продовжували застосовувати норми українського звичаєвого права. Посадові особи державної влади Великого князівства Литовського та Польського Королівства не могли оминати увагою цей звичаєво-правовий інститут, тому здійснювали правове регулювання його окремих елементів. Принципова відмінність нормативно-правового регулювання діяльності копних судів на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Польського Королівства полягала в тому, що у Великому князівстві Литовському цей інститут був санкціонований у загальнодержавних нормативно-правових актах, прийнятих органами центральної влади, а у Польському Королівстві нормативно-правове регулювання копного судочинства відбувалось, передусім, на локальному рівні шляхом прийняття місцевих підзаконних актів. До таких документів необхідно віднести Галицьку грамоту М. Боучацького 1435 р.

У листопаді 1435 р. староста Галицької землі Руського воєводства Польського королівства Михайло Боучацький прийняв спільно зі шляхтою нормативно-правовий акт наступного змісту: «Коли хтось гнав слід за своїм злодієм і прийшов у село, в якому звинуватив певну людину в злочині, то в цей день у тому селі повинен був суд у цій справі відбутись. Якщо власник, отаман чи райця того села заявляв, що в селі немає тої людини, то потерпілий повинен був чекати три дні. На третій день мав відбутись суд. Якщо винного й до тих пір не було і його не можна було знайти, то власник сам повинен був компенсувати потерпілому шкоду. Коли ж такий феодал відмовлявся платити чи не бажав сприяти судочинству, то на нього покладался штраф у розмірі трьох гривень»⁹.

Як бачимо, зміст цього документа демонструє порядок здійснення гоніння сліду в Галицькій землі Руського воєводства Польського Королівства. Цю проце-

суальну дію активно застосовували копні суди, тому наведений нормативно-правовий акт мав значний вплив на їх діяльність у даному регіоні.

Першою спробою кодифікації права у Великому князівстві Литовському став Судебник Казимира IV Ягелона, складений урядовцями-правниками його канцелярії та затверджений на провінційному сеймі у Вільнюсі 29 лютого 1468р.¹⁰ У цьому нормативно-правовому акті не згадувався копний суд, проте появився термін «околиця», частково були врегульовані судові та слідчі повноваження громад¹¹. На думку видатного українського вченого Ф. Леонтовича, термін «testium», який містився у латинськомовній версії Судебника 1468 р., означав саме копний суд¹². Термін «околиця» містився у ст. 16, 17 і 18 Судебника Казимира 1468р. Під «околицею» слід розуміти жителів певної території, тобто копного округу. Так, у ст. 17 зазначалося: «А пак ли сок усочить на кого, а либа не будеть, а перво будеть украл, и околиця будеть перво злодейства на нього не ведала, а будеть никому не плачивал, ино ему тятбу истьцо и вину, а смертною ранюю его не казнити»¹³. Отже, Судебник Казимира IV Ягелона 1468 р. здійснив важливий вплив на розвиток українського копного судочинства під владою Великого князівства Литовського.

У XVI ст. влада Великого князівства Литовського тричі провела кодифікацію права, результатом якої стали три Литовські статути, прийняті в 1529 р. («Старий»), 1566 р. («Волинський»), 1588 р. («Новий»). Кожен з них визначав місце і роль у механізмі Литовсько-Руської держави сільських громадських (копних) судів, а також санкціонував окремі норми українського звичаєвого права щодо порядку здійснення копного судочинства. Тексти Литовських статутів майже не містили терміну «копний суд». Часто замість нього вживався термін «копа» (грумада), під яким розумівся її суд, тобто копний суд.

Перша пряма законодавча звітка про копний суд датується 29 вересня 1529 р. та міститься в указі короля польського і великого князя литовського Сигізмунда I про термін, з якого мав бути введений у дію Перший Литовський статут. У цьому нормативно-правовому акті зазначалося: «Деякі панове чекали його милості Господаря, що ті речі, які раніше почались, про землі, про копи та інші речі, щоб за тим старим правом відбувались... Господар вирішив сказати, що як і раніше... від св. Михайла дня, всі речі їм про землі та копи, так і про інші речі, нічого не виключаючи суджені були»¹⁴.

Тогочасний законодавець не вважав доцільним заносити до Першого Литовського статуту всю систему руського звичаєвого права, оскільки воно було більш відомим українському народу ніж писані закони. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. встановив, що всі судові справи треба було вирішувати згідно з давніми правовими звичаями, крім випадків, коли відповідні норми містив писаний закон¹⁵. Стаття 6 розділу VIII цього кодифікованого акту заборонила сторонам земельного спору, який розглядався у копному суді, викликати у свідки людей, які були їм адміністративно чи феодално підпорядковані¹⁶. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. засвідчив, що копні суди на українських землях діяли, визнавались державою, до їх юрисдикції належали всі стани населення, а держава спеціально копним судочинством не займалась¹⁷.

Про копний суд дотично згадується також в «Уставі на волоки» (1557 р.), яка була чинною на українських землях, які перебували в складі Великого князівства Литовського. Необхідно зазначити, що ця згадка була короткою та не здійснювала суттєве правове регулювання інституту копного суду: «якщо підданий один од-

ному межу переорас чи пошкодить, тоді в'їздику на копу не їздити та проїзду не брати, але в'їг межу направить...»¹⁸. Дана правова норма спрощувала провадження у справах про пошкодження меж земельних ділянок.

Другий Литовський статут 1566 р. не тільки підтвердив зафіксовані в Першому Литовському статуті правові норми про копні суди, а й санкціонував ще декілька правових звичаїв, які регулювали копне судочинство: слідство та суд у справах, коли віднайдено труп приїжджої чи не приналежної до жодної громади людини, без родичів, за яку нікому отримати головщину (ст. 31 розд. XI); слідство та суд у справах про випас худоби на чужій земельній ділянці (ст. 2 розд. XIII); про переслідування та викриття злочинця за його слідами (ст. 6 розд. XIV)¹⁹.

Видатний український історик права Р.Лашенко писав: «Коли засади копного права, незважаючи на всі зусилля шляхти знищити копний суд, увійшли частиною в Литовський статут, то це лише доводить думку про могутність, про силу дійсного живого права. Як той весняний струмочок, воно перескочило через усі перепони, через цілу низку штучно утворених загат і влило в сухі артикули права писаного живі й свіжі ідеї»²⁰. З даною позицією можна погодитись, оскільки влада Великого князівства Литовського прихильно ставилась до копного суду, тому що цей правовий інститут був демократично організованим та оптимально забезпечував правопорядок і законність у тогочасному суспільстві.

Статут Великого князівства Литовського 1588 р. містив у своєму складі правові норми про копні суди, передбачені двома попередніми статутами. Регламентуючи порядок переслідування злочинців, Третій Литовський статут встановив вимогу збирати копу там, де її не було. Підкоморії, які займались розмежуванням земель, повинні були призначити та встановити коповища (місця зібрань і засідань копних судів) у тих місцях, де раніше копних судів не було (передусім, це стосувалось литовських земель)²¹. З метою виконання цієї правової норми Троцький підкоморій Богдан Огинський в 1590 р. призначив коповища в селах і селищах Кривани, Попоротське, Вев'я, Красне Село, Старі Торки, Сорок Татар, Рудники, Полукня, Лепуни, Волькинки, Гануське, Сомилишки, Бірулишки і Новосади²².

Серед найбільш важливих проявів впливу Статутів Великого Князівства Литовського на діяльність копних судів на українських землях необхідно виділити той факт, що за допомогою цих нормативно-правових актів у значній мірі було окреслено компетенцію копного суду. Так, Статути Великого князівства Литовського уповноважили копні суди щодо вирішення справ про лісові та польові шкоди, присвоєння чужої борті, земельних спорів, здійснення розслідування та судочинства у справах про розкрадання²³. Безперечно, у цих нормативно-правових актах не було подано вичерпного переліку категорій справ, які були підсудні копним судам, оскільки їх визначало українське звичаєве право.

У законодавстві Гетьманщини не було здійснено правового регулювання діяльності копних судів. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. також не містили правових норм про копні суди. 8 серпня 1734 р. російська цариця Анна Іоанівна видала указ, яким підтвердила правові підстави функціонування третейський судів у Гетьманщині²⁴. Щодо копних судів російські царі не приймали подібних нормативно-правових актів, адже їх ставлення до правових традицій українського народу було ворожим.

Таким чином, основним джерелом правового регулювання діяльності копних судів на українських землях у XIV-XVIII ст. був правовий звичай, проте поряд із

ним важливого значення набули інші форми права, зокрема нормативно-правові акти. Серед них особливу роль для розвитку правового статусу копних судів відіграли Руська правда, Галицька грамота М. Боучацького 1435 р., Судебник Казимира IV Ягелона 1468 р. та Статути Великого князівства Литовського (1529 р., 1566 р., 1588 р.). Їх значення для еволюції копного судочинства полягало в тому, що держава за допомогою них не тільки визнавала легальність копних судів, але й вносила свої корективи в діяльність цих органів.

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. – Львів, 2007. – С. 108.
2. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – К., 2006. – С. 49.
3. Кушницька Л. Елементи звичаєвого права в «Руській Правді» // Історія України. – 1999. – № 38. – С. 5. **4. Черкаський І.** Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII в. в. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип. 4. – К., 1928. – С. 67–68. **5. Лащенко Р.** Лекції по історії українського права. – К., 1998. – С. 136. **6. Хрестоматія з історії держави і права України у 2-х томах / За ред. Гончаренка В.Д. – Т. 1. – К., 2000. – С. 36. 7. Ясинський М.** «Село» и «верв» Русской Правды // Антологія української юридичної думки. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – К., 2002. – С. 272. **8. Толкачова Н.** Звичаєве право. – К., 2006. – С. 345. **9. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczy Pospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie w skutek fundacji A.Stadnickiego. – Tom XII. Najdawniejsze zapiski sadow halickich 1435 – 1475. – Lwow, 1887. – S. 425-426. 10. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й.** Історія держави і права України. – К., 2006. – С. 73. **11. Яковлів А.** До питання про генезу копних судів на Україні // Життя і право. – 1928. – Число 2. – Львів, 1928. – С. 10. **12. Леонтович Ф. И.** Областные суды въ Великомъ княжествѣ Литовскомъ (окончаніе) // Журналъ министерства юстиціи. – 1910. – № 10. – СПб., 1910. – С. 95. **13. Хрестоматія з історії держави і права України у 2-х томах / За ред. Гончаренка В.Д. – Т. 1. – С. 58. 14. Черкаський І.** Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII в. в. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип. 4. – К., 1928. – С. 64. **15. Щербицький О.В.** Суды въ бывшемъ Великомъ княжествѣ Литовскомъ. – Вильно, 1912. – С. 29. **16. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. К.И.Яблонскаса. – Минск, 1960. – С. 187. 17. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / За редакцією І.Б. Усенка. – К., 2006. – С. 195. 18. Гурбик А.** Устроєві засади громадського судочинства й народна правосвідомість на українських землях у складі Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2007. – № 7. – К., 2007. – С. 118. **19. Щербицький О.В.** Цит. праця. – С. 29. **20. Лащенко Р.** Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій // Збірник Правничої комісії Н.Т.Ш. – Ч. 2 – Львів, 1927. – С. 41. **21. Щербицький О.В.** Цит. праця. – С. 29. **22. Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією / Председатель Ю.О. Крачковскій. – Том XVIII. Акты о копныхъ судахъ. – Вильно, 1891. – С. 82–89. 23. Лащенко Р.** Цит. праця. – С. 21. **24. ЦДА України у м. Києві. – Фонд 51 (Генеральна військова канцелярія). – Опис 3. – Од. зб. 8826. – Арк. 195.**